

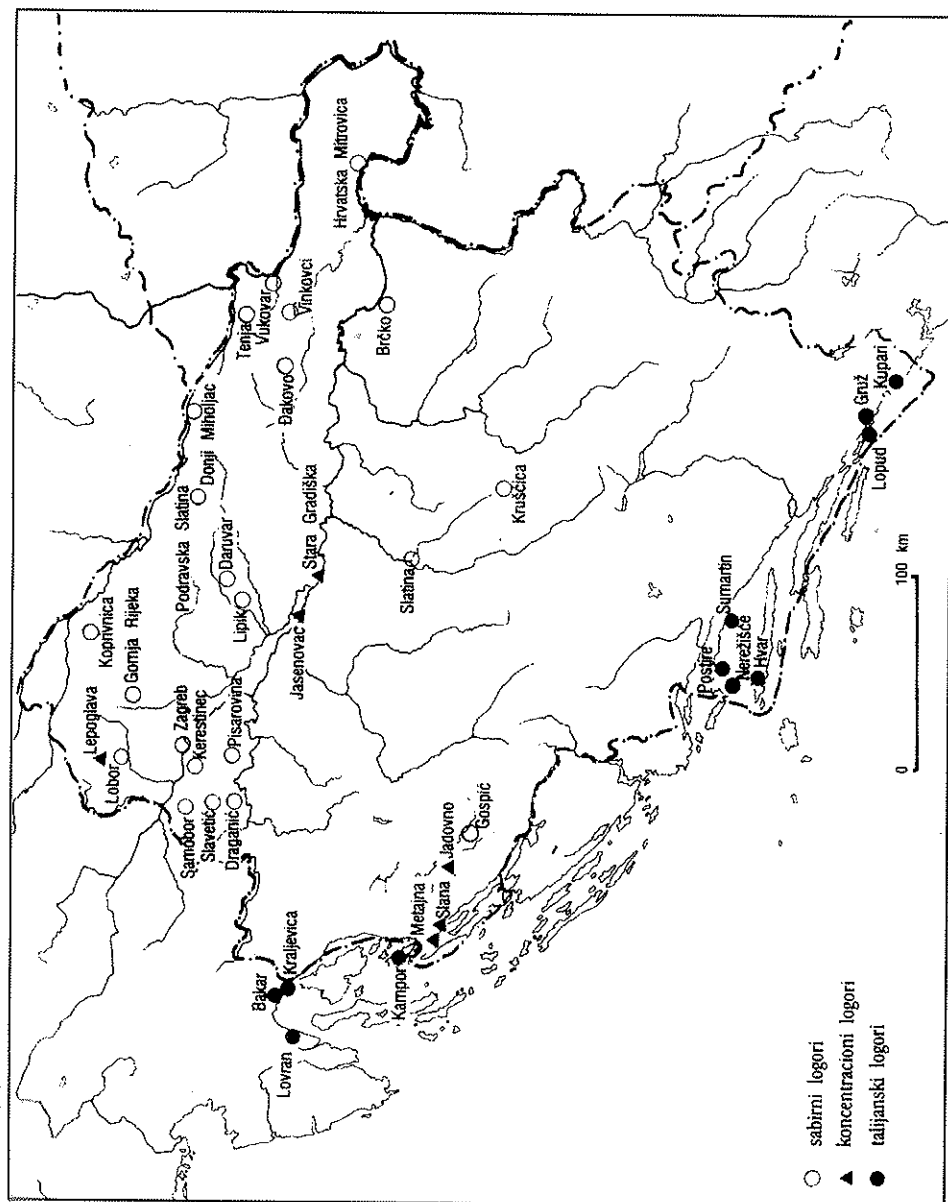
## Logori smrti na Velebitu i na otoku Pagu: genocid

Uspostavom logorskog sustava Gospić – Velebit – otok Pag u lipnju 1941. godine započinje krajnja etapa Holokausta u NDH: masovno ubijanje. Taj je logorski sustav planiran i dirigiran iz središnjice RAVSIGUR-a u Zagrebu, a bio je pod neposrednom operativnom nadležnošću Župskog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću. Sastojao se od jednoga zatvora, jednoga logora i više improviziranih prihvatilišta i sabirališta u samome Gospiću, od dva logora na otoku Pagu i dva na Velebitu, a glavna poprišta masovnih ubijanja bili su logor Jadovno na Velebitu i logor Slatina na otoku Pagu. Za otpremanje u te logore nisu bili odlučujući politički kriteriji, već rasni i vjerski, odnosno nacionalni.<sup>122</sup>

Tijekom svega dva ljetna mjeseca, od 21. lipnja do 21. kolovoza, u logorskom sustavu Gospić – Velebit – otok Pag nestalo je oko 2.500 Židova iz svih dijelova NDH, od toga oko 1.000 iz Bosne i Hercegovine. Utvrđeno je da je stradalo najmanje 300-350 Zagrepčana, a zasigurno je zagrebačkih žrtava bilo više. No, za mnoge se ne može ustanoviti točno mjesto stradanja.<sup>123</sup> Istraživanje je otežano, jer često postoje samo podaci o ukupnom broju Židova u nekom logoru, ali ne i njihova imena. Ako i postoje imena, uglavnom se ne navodi otkuda su stigli zatočnici, nego eventualno samo spominje mjesto rođenja. Stoga se obično tek posrednim metodama može otprilike ustanoviti koliko je u nekom logoru bilo Židova iz Zagreba, a koliko iz drugih dijelova NDH ili iz drugih evropskih zemalja. Usporedbom broja onih koji su potkraj lipnja i u prvoj polovici srpnja deportirani sa Zagrebačkog zbora u Gospić, a nisu stigli u Kruševicu, Lobarograd, Jasenovac ili Staru Gradišku, odakle su se mogli javljati

<sup>122</sup> Okružnica RAVSIGUR-a od 8. 7. 1941, Peršen, *Ustaški logori*, 81; Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 52.

<sup>123</sup> Procjene autora, vidi u poglavlju *O broju židovskih žrtava u ovoj knjizi*.



Geo data

Prilog 34: Karta sabirnih i koncentracijskih logora u NDH i na područjima pod kontrolom Italije u kojima su bili i Židovi (iz Zbornika AHA, 90).

broj stradalih Zagrepčana u kompleksu logora Gospić – Velebit – otok Pag vjerojatno je blizu jednoj trećini ukupnog broja tamo stradalih Židova.<sup>124</sup>

Iz muških logora Jadovno i Slana izišlo je živih manje od stotinu Židova, koji su bili pošteđeni bilo na osnovi osobnih zauzimanja nekih ustaških dužnosnika, ili zbog toga što su bili u mješovitom braku s "arijevkom", ili naprosto po nekoj slučajnosti. Većina ih je stradala naknadno, u drugim logorima. Poznato je svega petnaestak onih koji su preživjeli cijeli rat, od kojih su sedmorica dala opširna svjedočenja.<sup>125</sup> Njihovi se iskazi u bitnim dijelovima dopunjuju i potvrđuju dokumentima onovremene ustaške provenijencije, izjavama preživjelih židovskih logorašica i srpskih i hrvatskih logoraša i logorašica, sjećanjima očevidaca, poslijeratnim sudskim spisima sa suđenja počiniteljima zločina, izvještajima dviju sanitarnih inspekcija talijanske vojske iz rujna 1941. godine te poslijeratnim zapisnicima nekoliko stručnih komisija i dviju grupa speleologa. Brojne podudarnosti u tim dokumentima pružaju približno jasnu sliku o postupanju prema logorašima, o njihovoj sudbini te o karakteru logora. Saznanja o paškim logorima značajno je dopunio Ante Zemljar,<sup>126</sup> a o Jadovnu Đuro Zatezalo u istoimenoj neobjavljenoj monografiji.<sup>127</sup>

### Sabirni centar Gospić

Prvih dana lipnja, odmah po povratku ustaško-redarstvene delegacije iz Njemačke, Eugen Dido Kvaternik je počeo organizaciono sređivati logorski sustav u NDH. Već 4. lipnja imenovao je Božidara Cerovskog zapovjednikom Ustaškog redarstva koje je postalo nadležno za organizaciju skupnih hapšenja i deportiranja u logore. Istovremeno, Mijo Babić imenovan je zapovjednikom svih koncentracionih logora u NDH.<sup>128</sup> Babića je Kvaternik odmah uputio na Pag i u Gospić radi određivanja lokacija za nove logore. Stjepana Rubinića, predratnog trgovačkog putnika iz Jastrebarskog i zatim prvog ustaškog povjerenika za kotareve Kostajnica, Dvor na Uni i Bosanski Novi, Kvaternik je postavio za ravnatelja Župskog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću s nalogom "osnovati logor u Jadovnu

<sup>124</sup> HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 11, 1096-1098, 1174-1227, 3797-3798.

<sup>125</sup> Bili su to dr. Aleksandar - Saša Blühweiss (Blivajs), dr. Robert Farkaš, dr. Bela Hochstädter, dr. Oto Radan, Božo Švarc, Zlatko Weiller (svi iz Zagreba) te Emerik Blum iz Sarajeva.

<sup>126</sup> Zemljar, *Haron*.

<sup>127</sup> Zatezalo, *Jadovno*.

<sup>128</sup> *Tko je tko u NDH*, 16-17, 67-68.

i vršiti privremeni nadzor nad logorom na Pagu".<sup>129</sup> Na saslušanju u UDB-i u Zagrebu 1947. Ljubo Miloš kaže: "Iz razgovora koje sam vodio sa Luburićem i ostalim ustaškim oficirima poznato mi je da je Kvaternik to naređenje dobio od Pavelića, jer se Pavelić mnogo interesirao za logore."<sup>130</sup> Prvi Rubinićev suradnik Dragan Pudić tvrdi da se "nalazio u logoru u Gospiću od njegova osnivanja, tj. od 18. lipnja 1941. godine", pa se taj datum može smatrati početkom djelovanja čitava sustava.<sup>131</sup>

Prva grupa od oko 200 zagrebačkih Židova dopremljena je sa Zagrebačkog zbora u Gospić 23. lipnja. Jednu su noć proveli u zgradi Sokolane, gdje je bio i ustaški stan (stožer), a drugoga jutra izdvojene su dvije grupe: oko 25 do 30 muškaraca otpremljeno je jednim kamionom u Jadovno, a nešto veća grupa muškaraca, u kojoj je bio i dr. Oto Radan, upućena je pješice cestom u oko 40 km udaljeni Karlobag, a potom dalje u logore na otoku Pagu. Uzdužno povezani velikim lancem i poprečno po dvoje žicom, putem su bili mučeni glađu, žeđu i povremenim kundačenjem ustaških sprovodnika. Seljaci iz usputnih sela nisu im smjeli ili nisu htjeli dati vode. Za muškarcima je istim putem išao i prvi transport ženskih zatočenica. Kod Baških Oštarija desila su se već i prva silovanja.<sup>132</sup>

Od 18. lipnja do 23. kolovoza 1941. Gospić je bio upravno središte logorskog sustava i glavno prihvatilište odakle su zatočenici otpremani dalje na Velebit ili na Pag. Neki su zadržavani i u samome Gospiću. U citiranom zapisniku sa saslušanja Rubinić tvrdi da je "k meni danomice dolazilo zatočenika u masama", da nije imao dovoljno ljudi za "taj posao (koji je) zadavao neizmerno mnogo brige", pa ga je obavljao "koliko je najbolje znao i mogao". Transporti zatočenika stizali su s cijelog područja NDH svakodnevno vlakovima, kamionima, zaprežnim vozilima i pješice, a sve ih je dočekivao sam Rubinić ili njegov pomoćnik Janko (Ivica) Mihalović. Sve su dopremljene zatočenike evidentirali, pojedinačno i poimence, te im određivali raspored.<sup>133</sup> Ti popisi nisu sačuvani – vjerojatno su namjerno uništeni u vrijeme povlačenja ustaških redarstvenika i preživjelih logoraša iz Gospića 23. kolovoza 1941. Prema jednoj kasnijoj Rubinićevoj izjavi na tim je popisima bilo evidentirano 28.700 zaprimljenih lo-

<sup>129</sup> U dokumentaciji Ustaškog kaznenog i stegovnog suda postoji opsežan dosje o sudskom postupku koji se zbog likvidacije logora Jadovno vodio protiv Stjepana Rubinića od listopada 1941. do veljače 1942. godine. Svjedočili su i Vjekoslav Luburić, Eugen Dido Kvaternik i drugi, čime je bitno upotpunjena slika o zbivanjima u logorskom kompleksu Gospić-Velebit-Pag u ljeto 1941. godine - HDA, MUP RH II/91, kut. 150, USIKS 337/41, spisi od 738 do 868 - vidi zapisnik o saslušanju S. Rubinića od 29. 10. 1941, USIKS 337/41, 804.

<sup>130</sup> Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1012.

<sup>131</sup> HDA, USIKS 337/41, 817.

<sup>132</sup> Svjedočenje Ote Radana, u: Zemljar, *Haron*, 40-42.

<sup>133</sup> Švarc, *Kako sam preživio*.

goraša.<sup>134</sup> Daleko najviše bilo je Srba, oko 3.000 Židova, ne više od 1.000 Hrvata i Bošnjaka (pretežno komunista) i neutvrđen, ali ne velik broj Roma.

Transporti zatočenika u Gospić naročito su postali sve brojniji i učestaliji poslije već citirane naredbe Ravnateljstva za javni red i sigurnost od 8. srpnja, prema kojoj "imade se sve grkoistočnjake i židove slati u Gospić, a nikoga više u koncentracioni logor Danicu u Koprivnici".<sup>135</sup> Skupina od 165 zagrebačkih židovskih omladinaca stigla je 10. srpnja u Gospić iz logora Danice i odmah je, bez zadržavanja, kamionima otpremljena do sela Trnovca i dalje pješice, povezani lancem i žicom, u logor Jadovno.<sup>136</sup> Dr. Edo Neufeld je s grupom od 28 židovskih advokata iz Zagreba, bivših kerestinečkih uznika, dopremljen u Gospić 15. ili 16. srpnja.<sup>137</sup> U transportu je bilo ukupno oko 600 ljudi, Srba i Židova; pored muškaraca, bio je i priličan broj žena i manji broj djece. Bili su najprije smješteni u kaznionici Okružnog suda, gdje su zatekli oko 2.000 zatočenika, pretežno Srba. Zatim je Neufeld s grupom od oko 400 Židova proveo 14 dana u zgradi i dvorištu kina u Gospiću i, najzad, još oko 14 dana u štalama poljoprivrednog imanja Ovčara, oko 3 km izvan Gospića (danas fazanerija), gdje je bila velika fluktuacija zatočenika kojih se broj obično kretao od 1.000 do 1.600. Na svim tim lokacijama zatočenici i zatočenice bili su izvrgnuti sustavnoj pljački, prenatrpanosti u krajnje nehigijenskim uvjetima, gladovanju, svakovrsnim ponižavajućim postupcima, a mnogi i fizičkom maltretiranju. Neufeld više puta u svojim zapisima ističe da je postupak prema Srbima u gospićkim sabiralištima najčešće bio grublji nego prema Židovima i znatno grublji negoli prema zatočenim hrvatskim komunistima. On je svakodnevno vidao transporte, obično i više njih, po pedesetak i više ljudi poprijeko povezanih žicom i uzdužno velikim lancem, već izmučenih i pretučenih, koji su odvođeni prema Velebitu. U jednoj je prilici u koloni od oko 600 izmučenih i pretučenih Židova i Srba prolazio kroz grad te na prozorima kuća zapazio građane koji su pokazivali jasne geste zgražanja i neodobravanja, a "tu i tamo smo vidjeli pokoji staricu kako si briše suze iz očiju".<sup>138</sup>

U Gospiću je u to vrijeme bilo pojedinačnih ubijanja zatočenika, ali ne i grupnih. Grad je svakodnevno bio pretrpan masom od najmanje 4.000 logoraša. Najkraće su se zadržavali u improviziranim prihvatilištima i sabiralištima na željezničkoj stanici, u zgradi i u dvorištu kina, u bivšem hotelu, u Sokolani, odakle su ubrzo otpremani na daljnja odredišta. Reli-

<sup>134</sup> Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 328.

<sup>135</sup> Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 52.

<sup>136</sup> Izjava dr. Aleksandra - Saše Blühweissa (Blivajsa) od 30. 10. 1987, prema *Zatjecani Jadovno*, 193-194; Švarc, *Kako sam preživio*, str. 5.

<sup>137</sup> Vidi str. 272 u ovoj knjizi.

<sup>138</sup> Neufeld, *Svjedočanstvo*.



tivno najdulje zadržavani su na imanju zvanom Ovčara, koje je bilo zamišljeno kao radni logor za one zatočenike koji su bili potrebni za razne poslove u samome Gospiću. Tu je najviše bilo Židova, dobrim dijelom zagrebačkih. Logoraši su pod jakom stražom svakodnevno odlazili čistiti ulice, popravljati ceste, obavljati razne poljoprivredne radove, ponekad i na napuštenim poljima odbjeglog ili deportiranog srpskog stanovništva. U pretrpanom logoru životni i higijenski uvjeti bili su neljudski, hrana krajnje oskudna, ali se na radu izvan logora ponekad dolazilo u kontakt s domaćim stanovništvom, od kojega se moglo nabaviti ponešto za jelo. Ponekad je stizala i pomoć iz ŽBOZ, ali su je ustaški stražari redovito "prebrali". Logoraši su živjeli pod stalnom morom ponižavajućih maltretiranja i hirovitog terora kojem je inicijator obično bio zapovjednik logora Dragan Pudić zvan Paraliza, navodno duševni bolesnik.<sup>139</sup>

Još je znatno brutalniji bio postupak prema zatočenicima u staroj zgradi kaznionice Okružnog zatvora, zvanoj Štok. Vlado Mađarević, koji je prošao kroz zatvor u Lepoglavi i logore Danicu i onaj u Jastrebarskom, tvrdi da "nigdje nije bilo tako strašno kao u Gospiću".<sup>140</sup> U pretrpanom zatvoru bilo je obično po 2.000 ili više zatočenika. Pretežno su tu zadržavani oni, koje je ustaško redarstvo odredilo za neka daljnja pre slušavanja ili posebne postupke. Daleko je najviše bilo Srba, ali i manji broj hrvatskih komunista i Židova. U zgradi je bilo smješteno i Županijsko redarstveno ravnateljstvo. Nekoliko zatočenica sasvim podudarno svjedoči kako su "često noću čule zapomaganje iz ćelija, gdje su ustaše tukli i mučili ljude", a onda bi se odjednom gasila sva svjetla i s prozora bi se vidjelo kako se kroz dvorište odnose leševi onih koji su umrli pod batinama.<sup>141</sup>

Isto i još podrobnije potvrđuje Ante Rukavina, stari radićevac iz sela Trnovca kraj Gospića, koji je također kraće vrijeme proveo u gospićkom zatvoru, a tada osamnaestogodišnji Branko Cetina tvrdi da je vidio "prizore mučenja koji su nepojmljivi za normalnog čovjeka".<sup>142</sup> Maca Gržetić svjedoči kako su ustaše "nastojali provocirati sukob između (zatočenih) Hrvata, Srba i Židova. Povremeno su huškali jedne protiv drugih", ali im nije uspijevalo izazvati željenu svađu ni tučnjavu, koju bi, prema mišljenju svjedokinje, ustaše koristili za kažnjavanje i ubijanje zatočenika radi pobune.<sup>143</sup>

<sup>139</sup> Neufeld, *Svjedočanstvo*.

<sup>140</sup> Zatezalo, *Jadovno*, 246.

<sup>141</sup> Svjedočenja Terke Gojmerac, Ane Fajdić, Jelene Basarić, Marice i Milice Vujnović - Zatezalo, *Jadovno*, 170-171, 180. O stanju i maltretiranjima u kaznionici u Gospiću vidi također izvode iz zapisnika Steve Simića i Đure Medića u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike iz travnja 1942. u Beogradu - Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 214-215, 230-231.

<sup>142</sup> Zatezalo, *Jadovno*, 179, 181.

<sup>143</sup> Peršen, *Ustaški logori*, 84.

Najbrutalniji, međutim, bio je postupak prema zatočenicima koji su iz Gospića bili odvođeni na Velebit ili na otok Pag. U drugoj polovici srpnja i prvih dana kolovoza "tih transporata bilo je mnogo, nekoliko puta do podne i nekoliko puta poslije podne".<sup>144</sup> Oni zatočnici koji su iz dvorišta kaznonice otpremani kamionima, bili su prilikom utrpavanja dodatno kundačeni i zatim "povezani žicom da bi bilo što sigurnije da neće nitko ni pokušati bježati".<sup>145</sup> Kamioni i kasnije brodovi za Pag bili su pretrpani, zatočnici mučeni glađu i žeđu i na razne načine izmrcvareni, tako da su neki umrli već na putu do logora.<sup>146</sup>

Logoraši koji su pješice otpremani iz Gospića za Jadovno ili za Karlobag, obično u skupinama po 50 ili više, bili su redovito uzdužno vezani dugačkim lancem, a poprečno po dvojica žicom za taj lanac. "Posred ulice išla je ta tužna kolona ljudi ispaćenih i izmorenih putovanjem i glađu i žeđu, a sa strane ustaše koji su ih neprestano kundačili, psovali i tjerali da pjevaju. Tko je mogao, taj je išao, tko nije, nemilosrdno je ubijan. Ja znam da se naš svijet zgražao gledajući sve to. Sjećam se jedne moje rođakinje koja je plakala gledajući te izmorene ljude, a imala je kćer koja je bila ustaški nastrojena i koja je vrištala od radosti. Obje su znale da taj svijet odlazi na gubilište."<sup>147</sup>

Teško je danas utvrditi u kojoj je mjeri okrutnost prilikom transportiranja bila dio sustava smišljenog da bi se kršio svaki eventualni otpor žrtve, a u kojoj mjeri individualna provala nasilničkih poriva, raspirenih bezočnom ideologijom mržnje.

### Logori Slana i Metajna

Novoimenovani zapovjednik svih logora u NDH Mijo Babić obišao je prvih dana lipnja neke dijelove otoka Paga i potom na sastanku s nekoliko lokalnih dužnosnika odredio lokacije za dva koncentraciona logora: ženski logor na rubu sela Metajna i muški logor na pustome kamenjaru rta Slana. Na sastanku je sudjelovao i paški kanonik don Joso Felicinović

<sup>144</sup> Izjava Ane Fajdić od 13. 9. 1947, HDA Karlovac, Arhivski sabirni centar Gospić, kut. 120/47, citirano prema Zatezalo, *Jadovno*, 171; iskaz Đure Medića u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 231.

<sup>145</sup> Svjedočenje Ante Rukavine, u: Zatezalo, *Jadovno*, 179.

<sup>146</sup> Među brojnim svjedocima koji prilično podudarno opisuju ove transporte, ističe se po preciznosti i uvjerljivosti svjedočenje Radomira Vidasa iz Novalje, koji je u srpnju 1941. kao domobran iz Otočca odlazio kući na dopust, pa se od Gospića do Karlobaga slučajno pridružio jednom kamionu sa zatočnicima - izjava iz 1945. u cijelosti citirana u: Zemljar, *Haron*, 142-144.

<sup>147</sup> Iskaz Miće Jelače, u to vrijeme mobiliziranog domobranskog vozača u Gospiću, u: Zatezalo, *Jadovno*, 201-202; slično i Neufeld, *Svjedočanstvo*; Oto Radan u: Zemljar, *Haron*, 41; Branko Cetina u: Peršen, *Ustaški logori*, 92, te mnogi drugi u: Zatezalo, *Jadovno*.

(1889-1984), predratni suradnik ustaškog pokreta i jedan od vodećih ljudi pri uspostavljanju vlasti NDH na otoku Pagu. U vlastoručno pisanim *Ličnim uspomnama* iz 1978. godine opisuje kako mu je "glavni organizator pašskog logora Mijo Babić obećao da će se u logoru dobro postupati i da će biti samo 'čistilište-popravilište'. Govorio mi je da će logoraši izgraditi cestu na otoku Pagu od Poveljane do Luna... Gorko me je prevario! Lagao mi je" jer je "Slana postala maleni Oswieczin-Dachau, logor svaikovrsnih zvjerskih ubijanja i to nevinih muževa, žena i djece".<sup>148</sup>

Za takvu vrstu zadataka Babić je, čini se, bio predodređen i pripremao se već u emigraciji (od 1931. godine). U ožujku 1929. ubio je u Zagrebu Tonija Schlegela, ravnatelja Jugoštampe i glavnog urednika *Novosti*, navodnog pobornika diktature, što je po riječima suvremenika Josipa Horvata bilo "objavljenje apokaliptičke budućnosti". Koji mjesec kasnije Babić je postavio eksploziv u žandarmerijsku kasarnu, te tada ubio jednog policajca. On je sam u ustaškim tiskovinama već 1932. godine najavljivao da će u borbi za hrvatsku državu "glavnu riječ voditi požrtvovnost, revolveri, bombe i oštri bodeži hrvatskih ustaša, koji će čistiti i rezati sve trulo sa zdravog tijela hrvatskog naroda, da se to više nikada ne povrati".<sup>149</sup> Kada je Babić poginuo u sukobu s prvim ustanicima u Hercegovini 3. srpnja 1941, njegovu funkciju zapovjednika svih logora preuzeo je Vjekoslav Maks Luburić, također istaknuti ustaški emigrant, "najozloglašeniji predstavnik ustaškog terora".<sup>150</sup>

Prva grupa logoraša koja je brodićem iz Karlobaga stigla na Slanu bili su Židovi iz Zagreba, njih tridesetak, među njima i dr. Oto Radan. Bilo je to 25. lipnja 1941, kada se može računati da je logor Slana i osnovan.<sup>151</sup> Radan je jedini iz te grupe preživio na Slani gotovo puna dva mjeseca, od prvoga do gotovo posljednjega dana postojanja logora. Sutradan i narednih dana stigle su nove, veće grupe zatočenika, u prvo vrijeme samo Židova, zatim sve više Srba i manji broj Hrvata – komunista. Dovedeni su i članovi zagrebačke lože Bnei Brita, potom i gotovo čitava nogometna momčad Makabija.<sup>152</sup> Ustaše su za prijevoz angažirali ukupno devet brodica, a Šime Brnin Maržić iz Paga u svom iskazu 1945. i ponovno 1987. godine procjenjuje da su očevim brodom Sv. Josip tijekom 40 dana u Slanu i

<sup>148</sup> J. Felicinović, *Lične uspomene*, 1, 3. Ovaj važan dokument iz nepoznatih je razloga do danas ostao neobjavljen. Opširno ga prepričava Kustić, *Dobri duh otoka Paga*; citira ga i Zemljarić, *Haron*, na više mjesta u knjizi, te Ostojić - Sobolevski, *Pakao u kamenoj pustinji*, 31, 7. 1985. Original u posjedu don Živka Kustića. Fotokopija kod autora ove knjige.

<sup>149</sup> *Ustaša*, listopad 1932, 3; *Tko je tko u NDH*, 16-17; o Schlegelovu ubojstvu Horvat, *Žrtvjeni u Hrvatskoj*, 300-302.

<sup>150</sup> Lengel-Krizman, *Teror*, 10; *Tko je tko u NDH*, 62-63, 90, 240-242; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1012.

<sup>151</sup> Zemljarić, *Haron*, 42.

<sup>152</sup> Peršen, *Ustaški logori*, 98-99.



Metajnu on sam i njegov otac Brne prevezli oko 3.000 logoraša i logorašica.<sup>153</sup>

Logor Slana bio je smješten na oko 5 hektara površine, u kamenom udolu na pustome paškome rtu, oko 5 km udaljenom od najbližeg zaseoka Metajne i gotovo toliko od svjetionika sv. Kristofora. Na toj kamenoj goleti, najdirektnije izloženoj velebitskoj buri, bez zdrave vode i bez vegetacije, ni danas ne postoje nikakvi uvjeti za iole normalniji život. Nije bilo nastambi, ni logorskog ustroja, ni uvjeta da logori funkcioniraju kada dođu hladnija vremena, a pogotovo zima. Prve grupe logoraša spavale su na kamenoj hladnoći pod vedrim nebom, na stijenama uz more. Pod cjelodnevnom žegom gradile su se karaule za ustaške stražare i provizorije za logoraše.<sup>154</sup> Zatim se gradila prilazna cesta od logora prema Metajni. Radilo se 10 do 12 sati dnevno. Rad je bio iscrpljujući, s popratnim maltretiranjima koja su iz dana u dan postajala sve surovija.<sup>155</sup> Za doručak je bio samo lipov čaj, za ručak i večeru krumpirova juha s dva-tri zrna graha, bez trunke začina. Logoraši su na radovima padali od slabosti i iznemoglosti, što ih je izvrgavalo daljnjim maltretiranjima i premlaćivanjima, kasnije i ubijanju na licu mjesta za primjer ostalima. Higijenski uvjeti bili su katastrofalni: latrine na otvorenom, oko 30 metara udaljene od barake. Ubrzo se pojavila dizenterija. Dvojica istaknutih lakoatletičara zagrebačkog Makabija, Osječanin Pali Klein i austrijski emigrant Vili Kaiser, koji je u Zagreb stigao 1938. godine (jedan od najboljih četiristometraša u Jugoslaviji), pokušali su pobjeći. Klein je ubijen u bijegu, a Kaiser, nakon što je po noći pokušao preplivati Velebitski kanal i izgubio orijentaciju, bio je uhvaćen i drugi dan strijeljan pred postrojenim logorašima.<sup>156</sup>

Muški logor na Slani bio je podijeljen na dva dijela, srpski i židovski, među kojima je bila zabranjena svaka komunikacija. "Od samog početka postupak je prema Srbima bio mnogo gori nego s nama", izjavio je dr. Oto Radan, a potvrđivao Emerik Blum.<sup>157</sup> Ni Židovi u Slani nisu mogli primiti posjete, ali su primali cenzuriranu poštu, a tu i tamo od kuće i poneki oskudni paket hrane ("reduciran" pljačkom stražara) i stanovitu pomoć Židovske općine iz Zagreba, koja se u tom pogledu trudila na mnogo načina, obično s vrlo malim uspjehom. Logoraš Zlatko Weiller procjenjuje da su dnevno dobivali po 500 do 700 kalorija i da je to maltretiranje bilo sustavno smišljeno da ih "iscrpljujućim radom i slabom ishranom

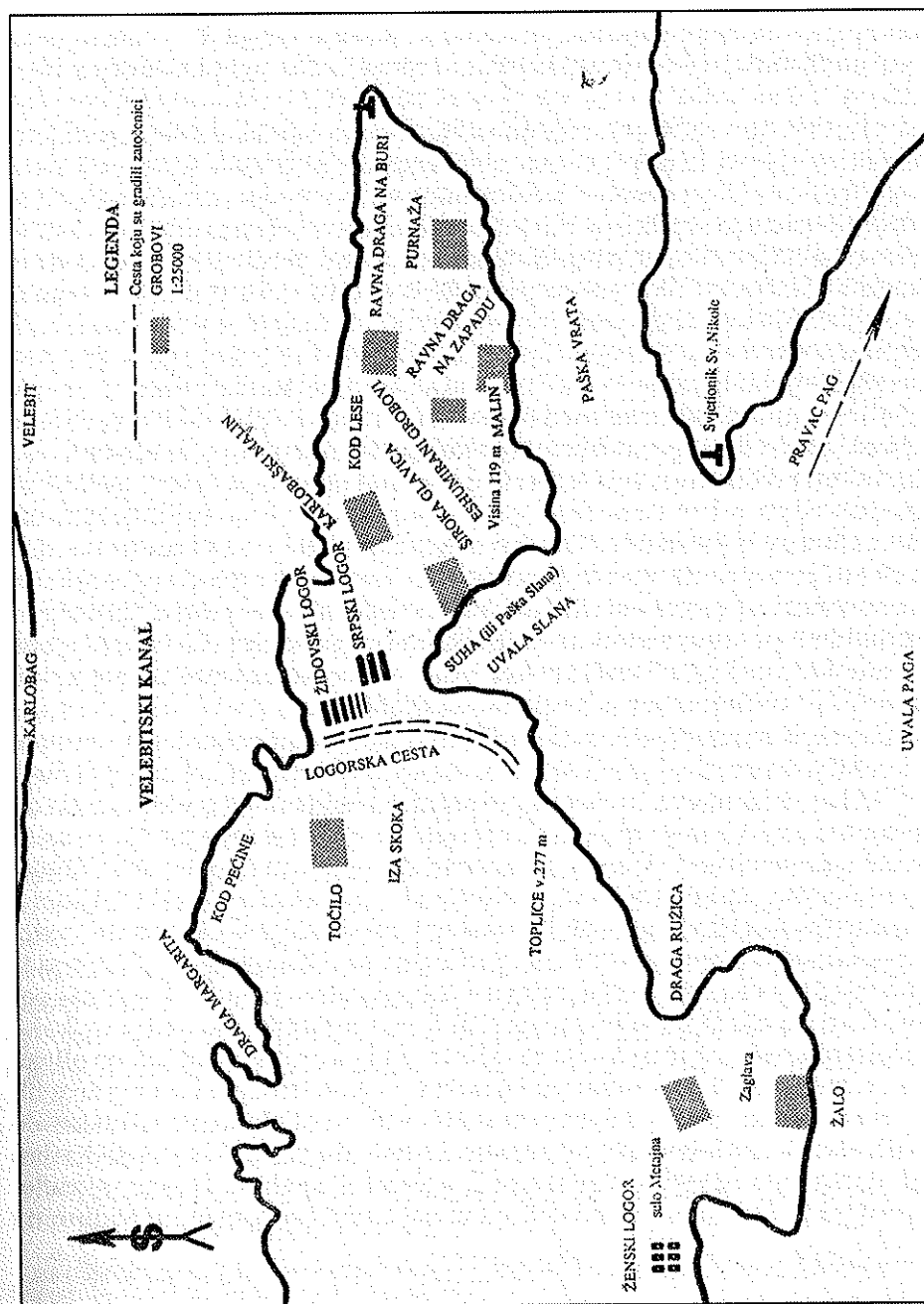
<sup>153</sup> Zatezalo, *Jadovno*, 222; Zemljari, *Haron*, 174, 202.

<sup>154</sup> Peršen, *Ustaški logori*, 95-102.

<sup>155</sup> Svjedočenje dr. Otona Radana u: Zemljari, *Haron*, 52-63; svjedočenje preživjelog logoraša Josipa Balaža-Jože u: Zemljari, *Haron*, 80-82 i 89-94; izjave Ante Bukše, Duje Bilića, Ivana Skuca i drugih u: Zatezalo, *Jadovno*, 215.

<sup>156</sup> Peršen, *Ustaški logori*, 98-99; Zemljari, *Haron*, 60-61.

<sup>157</sup> Zemljari, *Haron*, 72, 155.



Prilog 35: Karta sjeveroistočnog dijela Paga s logorima Slana i Metajna i štitirano označenim otkrivenim grobištima – Zemljar, Haron, 22.

likvidiraju za kratko vrijeme... ljudi su se topili naočigled".<sup>158</sup> Da bi se uz naporan fizički rad održao goli život, dnevno treba uzimati barem 1800 kalorija.

Weiller je, čini se, sasvim točno naslutio unaprijed smišljenu namjenu i karakter logora Slana. Upravo u to vrijeme SS-Einsatzgruppe i neka druga tijela Trećega Reicha u osvojenim su područjima SSSR-a počela provoditi "konačno rješenje", ali još nije bilo precizno razrađenog sustava "industrije smrti", koji je pripremljen tek u kasnu jesen te godine. U vrhovima SS-a u ljeto 1941. još se govorilo o primjeni raznolikih "mogućih rješenja" (*Lösungsmöglichkeiten*). Jedna od tih mogućnosti zvala se "Vernichtungsernährung" ("uništavajuća prehrana"): ubijanje izgladnjivanjem i iscrpljivanjem, kako je to iskustvo Zlatko Weiller. Razrađujući tu "mogućnost", Reinhard Heydrich predviđao je "totalnu evakuaciju svih Židova na Istok" gdje će u logorima pod teškim životnim uvjetima "u velikim radnim kolonama, odvojeni po spolovima, radno sposobni Židovi, radeći na izgradnji cesta u tim (istočnim) područjima, u velikoj većini prirodnim putem otpasti, a preostali, kako se očigledno radi o najotpornijima, morat će biti podvrgnuti odgovarajućem posebnom postupku" (upotrijebljeni su termini *entsprechend behandelt* i *Sonderbehandlung*).<sup>159</sup> Bila je to formula koju je zapovjednik paških logora i zapovjednik 13. ustaške bojne, ustaški satnik Ivan Devčić zvani Pivac, jedan od veterana ustaške emigracije<sup>160</sup>, u velikoj mjeri primijenio na Slani.

Kako su u srpnju transporti zatočenika na Slanu postajali sve učestaliji i brojniji, a prostor logora skučen, zapovjednik Devčić počeo je 3. srpnja 1941. primjenjivati "posebni postupak": toga je dana u židovskom dijelu logora prozvana grupa od 55 starijih ljudi i odvedena sa Slane da se više nikada ne vrati.<sup>161</sup> Ubijeni su na vrlo svirep način negdje na Velebitu i bačeni u jamu – tako bar 1952. godine izjavljuje u istrazi pred UDB-om u Zadru ustaša Jerko Fratović.<sup>162</sup> Poslije te prve grupne likvidacije, redovito su odvođene manje ili veće grupe logoraša, obično noću, pretežno iz srpskoga dijela logora, koji je s novim transportima poslije 10. srpnja postao znatno brojniji od židovskoga. Tijekom narednih mjesec dana, kako bi koji transport zatočenika danju stizao u logor, tako bi približno sličan broj po mraku bio otpreman na stratišta. Prema procjenama preživjelih logoraša i bivših stražara obično se u židovskom dijelu logora zadržavalo između 200 i 400 logoraša, a u srpskome između 800 i 2.000. Oto Radan tvrdi da su logoraši gotovo svake noći s jezom i strahom slušali mitralješku paljbu sa stratišta na nedalekoj Furnaži, nad Karlobaškim Malinom i

<sup>158</sup> Svjedočenje Zlatka Weillera u: Peršen, *Ustaški logori*, 97; Zatezalo, *Jadovno*, 148.

<sup>159</sup> Hilberg, *Destruction*, 405.

<sup>160</sup> *Tko je tko u NDH*, 90.

<sup>161</sup> Peršen, *Ustaški logori*, 96; Oto Radan, u: Zemljar, *Haron*, 113.

<sup>162</sup> Zemljar, *Haron*, 114.

uvalom Slana.<sup>163</sup> Paljbu su redovito čuli i stanovnici grada Paga koji su – usprkos ustaškim nastojanjima da se što manje sazna – raznim putovima ipak dosta toga čuli o strahotama koje se zbivaju na Slani. Don Joso Felicinović opisuje kako ga je Pažanka Anđelka<sup>c</sup> Maržić, supruga Josipa Maržića, vlasnika broda Sv. Josip, "u najvećoj tajnosti jedne večeri upozorila da njezin sin Šime njihovim brodom... prevozi logoraše iz logora Slana na drugo mjesto zvano Furnaža gdje je na jednoj visoravni iskopan jarak i tu ih (ustaše) ubijaju... Gospođa Maržić me je molila da se zauzmem da joj sin bude odalečen od te dužnosti, jer će poluditi." Gospođa Maržić također je rekla da su "obično muškarce i žene pješice vodili iz logora Slana do Furnaže, tu ih ubijali i bacali u pripremljeni jarak".<sup>164</sup> Gotovo svi brodari koji su ljeta 1941. prevozili zatočeničke na Slanu ili sa Slane, dali su 1945. i 1946. godine izvještaje Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina. Njihova se svjedočenja mogu ubrojiti među najpouzdanije opise postupanja prema zatočenicima te podataka o njihovu približnom broju i o njihovoj sudbini.<sup>165</sup>

U ženskom logoru Metajna prvu je grupu logorašica sačinjavalo nekoliko Židovki dopremljenih sa Zagrebačkog zbora i putem odvojenih od svojih supružnika koji su odvedeni na Slanu. Zatim su dopremljene studentice i gimnastičarke Makabija.<sup>166</sup> U prvo vrijeme nisu bile maltretirane. Šivale su košulje za ustaške stražare logora Slana (koji su također stanovali u Metajni) i smjele su od mještana Metajne kupovati hranu. Sredinom srpnja dopremljen je prvi veći transport, također sa Zagrebačkog zbora, 275 Židovki među kojima i neke s djecom. O tome je vrlo odmjerno i detaljno, samo tri godine nakon događaja, pripovijedala preživjela zatočenica Nada Feuereisen.<sup>167</sup> Boravile su u tri kuće i u pripadajućim barakama na rubu Metajne. Nisu išle ni na kakav rad, ali hrana je bila krajnje oskudna, a postupanje prema njima iz dana u dan sve gore. Sve su učestalija bila silovanja i pojedinačna ubijanja zatočenica koje su se odupirale ili pokušavale pobjeći od nasilja.<sup>168</sup> Kada je potkraj srpnja u Metajnu dopremljen veliki transport Srpkinja s djecom, tada je, prema procjeni Nade Feuereisen, oko 600 Židovki i sedamdesetosmero djece trabakulama prevezeno u Slanu.<sup>169</sup> Tu je "počelo stvarno mučenje... već

<sup>163</sup> Zemljar, *Haron*, 71-72.

<sup>164</sup> Felicinović, *Lične uspomene*, 5; Zemljar, *Haron*, 174, 202-203.

<sup>165</sup> Ostojić-Sobolevski, *Pakao u kamenoj pustinji*; Zemljar, *Haron*, 161-174, 201-214.

<sup>166</sup> Peršen, *Ustaški logori*, 98-99.

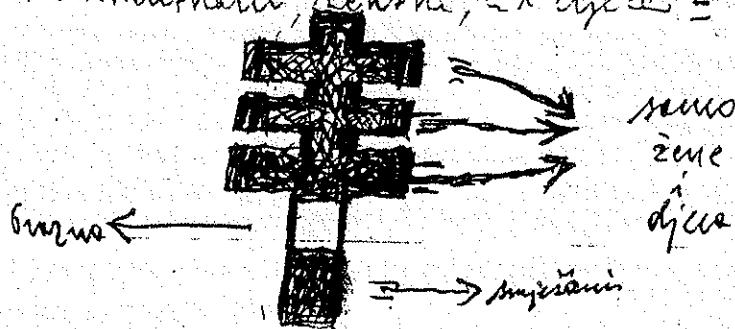
<sup>167</sup> Svjedočenje Nade Feuereisen od 8. 9. 1944. u Bariju, u cjelini preneseno u Zemljar, *Haron*, 132-136; Zatezalo, *Jadovno*, 219-220.

<sup>168</sup> Svjedočenja Nade Feuereisen, mještanke iz Metajne Jele Lončarić, ustaškog stražara u Metajni Josipa Datkovića, koji je kasnije prešao u partizane, te Ivana Festinija, vlasnika kavane u Pagu, vidi u: Zatezalo, *Jadovno*, 218-222.

<sup>169</sup> Svjedočenje Nade Feuereisen, u: Zemljar, *Haron*, 135.

21

baci to <sup>moje</sup> pismo preko žice, a da ga je i  
 bacila? Tom prilikom jedan Paščin  
 mali čamec poveo me je <sup>daleko, gdje su izmijenjeni</sup> do "Potnare" i  
 pokazao mi je jareke gdje su pokopane  
 jadne ubijene žrtve. Jareci su bili pokrivi  
<sup>od put do obzora u crnoj zemlji</sup> zemljom i kamenčićima, da se  
 pokriva svaki trag, obični pastiri Paža  
 su sato sneli, jer su sve vidjeli sa brda  
 sv. Jurja što se radi u Potnari. Glavni  
 jarek je dug po prilici pedesetak metara,  
 širok četiri i dva <sup>tri</sup> dubok. U njemu  
~~su pokopane žrtve~~ ~~su pokopane žrtve~~  
 jedna žrtva (i parmina ~~okladi~~ <sup>glavom</sup> sa  
 još druge žrtve) koje su u jarku bile smje-  
 sene: muškarci, ženske, a i djeca =



Prilog 36: Stranica iz dnevnika don Jose Felicinića sa skicom jarka velikog grobišta na Furnaži.



prilikom iskrcavanja ustaše su nas tukli, mlatili nogama, psovali sve živo i mrtvo". Starije žene i majke s djecom smještene su u jednu veliku baraku, a ostale na golome kamenu na otvorenome. Skapavalo se od gladi i žeđi. Higijenski uvjeti su bili katastrofalni te je ubrzo stigla dizenterija. Zatočenice su vidale muške zatočenike kako odlaze na rad, ali s njima nisu smjele kontaktirati.<sup>170</sup> Zapovjednik logora Devčić Pivac dozvoljavao im je kupanje u moru, pri čemu su pred njim i stražarima morale defilirati gole. Devčić je jednu Zagrepčanku, prezimenom Brajković, izabrao "da mu učini uslugu" i kada je ona to odbila, nestala je, iako je postojao nalog da se, po nekoj protekciji, uputi u Zagreb.<sup>171</sup> U *Ličnim uspomnama* don Joso Felicinović tvrdi da je prilikom prvoga obilaska napuštenog logora na Slani potkraj kolovoza "u glavnoj ustaškoj baraci našao na zidu komad kartona na kojem se vodila evidencija s imenima i datumima žena i djevojaka silovanih u logoru i od kojeg ustaše".<sup>172</sup>

Jure Kunkera iz Novalje radio je u Zagrebu, u tvrtki Löwy na Svačićevu trgu 3. Početkom kolovoza ponio je iz Zagreba dva kovčega hrane i raznih potrepština za gazdine sinove, koji su bili zatočeni na Slani, ali mu je ustaša i rođak Ante Kunkera već u Karlobagu rekao neka i ne pokušava dostaviti kovčege, jer Löwyjevih više nema na životu.<sup>173</sup> Na Slani su skončali i profesori zagrebačke II. klasične gimnazije Aleksandar (Aleksa) Semnic i Teodora Dežma te dr. Pšerhof zajedno sa suprugom. Bračni par Milinovi, vlasnici zagrebačkog hotela Dubrovnik, najprije su svezani morali promatrati kako im ustaše siluju kćerku, a onda su svi troje zajedno ubijeni. Jedini zatočenik koji je primio posjet na Slani bio je Zagrepčanin Milan Fuks. Njegova nevjenčana žena, modistica iz Marićeva prolaza, nekim se čudom probila do logora i bilo im je dozvoljeno da nekoliko minuta provedu zajedno izvan žice u nazočnosti stražara. Idućega dana Milan Fuks prvi je prozvan u grupu koja je izvedena na likvidaciju na Furnaži.<sup>174</sup>

U srpnju 1941. u Pagu i u Novalji bilo je oko 150 vojnika talijanske granične straže ("Guardia alla Frontiera") pod komandom kapetana Paola Bertolija. Njemu tada nadređeni pukovnik Pietro Fioretti svjedoči u veljači 1946. godine, a Ante Zemljari i don Joso Felicinović osobnim iskustvom to potvrđuju, da je Bertoli prilično točno znao što se događa u logoru.

<sup>170</sup> Svjedočenja Nade Feuereisen, u: Zemljari, *Haron*, 134-136 i Anice Ehrenfreund-Polić, u: Peršen, *Ustaški logori*, 100.

<sup>171</sup> Svjedočenje Nade Feuereisen, u: Zemljari, *Haron*, 135. Priča nije mogla biti potvrđena, jer u arhivu ŽOZ nema podataka o ženi s prezimenom Brajković. Moguće je da se radi o greški (zabuni) ili o neželjovki (Srpkinji?).

<sup>172</sup> Felicinović, *Lične uspomene*, 20.

<sup>173</sup> Prema zapisničkoj izjavi od 18. 9. 1945. citirano u: Zemljari, *Haron*, 116.

<sup>174</sup> Podaci o Dežmi, Semnicu, Pšerhofovima, Milinovima i Fuksu prema svjedočenju dr. Radana, u: Zemljari, *Haron*, 58-60 i 116-117.

ru na Slani i o tome izvještavao pretpostavljene. U nekim slučajevima zauzimao se da se ne proganjaju pojedini Pažani srpske nacionalnosti, ali u odnosu na zbivanja na Slani ponašao se krajnje suzdržljivo. Naredba iz štaba II. Armije zabranjivala je svako uplićanje.<sup>175</sup> U Gospiću je u to vrijeme bio veliki talijanski garnizon s više tisuća vojnika. Dr. Edo Neufeld opisuje nekoliko situacija u kojima su talijanski oficiri ili vojnici pomogli pri spašavanju pojedinih Židova i jedne grupe srpske djece, ali kada se Neufeldu pružila prilika da od jednog talijanskog zapovjednika zatraži službenu zaštitu za cijeli logor, bio je "sa žaljenjem odbijen".<sup>176</sup> Uputa talijanskim oficirima glasila je da se talijanska vojska na području NDH mora ponašati "kao gost i prijatelj u prijateljskoj zemlji", što je značilo da se ne smije uplitati u unutrašnje poslove ustaških vlasti.

Držanje Talijana promijenilo se prvih dana kolovoza. U srpnju 1941. u nekim je krajevima NDH izbio ustanak koji se zbog masovnih ustaških zločina nad srpskim stanovništvom naglo širio. Njemački i talijanski obavještajni, vojni i diplomatski predstavnici bili su dosta dobro obaviješteni i ubrzo su počeli predbacivati ustaškoj vlasti da svojim "besmislenim progonom Srba" stvara "štete za samu hrvatsku državu" i "proizvodi kaos". To se ocjenjivalo protivno interesima Njemačke i Italije, koje su svoju vojsku trebale na drugim stranama, a ne za smirivanje u NDH.<sup>177</sup> Komanda karabinjera u Zadru izvještava 28. srpnja 1941. da su "represalije protiv pravoslavnih Srba izgleda postale još krvavije nakon odlaska talijanskih trupa iz Gračaca".<sup>178</sup> Ubrzo su se u Gospiću počele "svakodnevno širiti vijesti da će talijanska Druga armija koja je na ovom području boravila kao saveznička vojska preuzeti zapovjedništvo nad ovim teritorijem i time kontrolu nad civilnom upravom".<sup>179</sup> Potvrdu tih glasina dobio je od svojih obavještajaca tadašnji šef ustaške obavještajne službe Vlado Singer te je upozorio svoju vladu da Talijani pripremaju reokupaciju Zone B, tj. cijelog priobalnog područja i njegova zaleda. Eugen Dido Kvaternik živo opisuje uznemirenost koja je zavladala u ustaškom vrhu kada je 16. kolovoza stigao Mussolinijev telegram Paveliću kojim se službeno traži hitna reokupacija "zbog neodgodivih mjera vojne sigurnosti".<sup>180</sup> Rubinić na već spomenutom saslušanju 29. listopada 1941. opisuje kako je nakon tih vijesti u kolovozu među njegovim ljudima (redar-

<sup>175</sup> Felicinović, *Lične uspomene*, 19; Zemljar, *Haron*, 31-36.

<sup>176</sup> Neufeld, *Sujedočanstvo*, 3.

<sup>177</sup> Vidi npr. izvještaje njemačke obavještajne ispostave u NDH od 7. 8. 1941. u Hory-Broszat, *Ustascha-Staat*, 85, 100-101 i izjave talijanskog poslanika Casertana od 6. 8. 1941. u: Krizman, *NDH između*, 142.

<sup>178</sup> Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 65.

<sup>179</sup> Neufeld, *Sujedočanstvo*, 3.

<sup>180</sup> Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja*, 131-132; Krizman, *NDH između*, 150-151.

stvenicima i ustašama) "zbog svega toga nastala u Gospiću i okolici izvješna panika".<sup>181</sup> Najveće žrtve te panike bili su svi preostali logoraši Jadovna i najveći dio logoraša Slane.

Zona B obuhvaćala je i cjelokupno područje logorskog sustava Gospić – Velebit – otok Pag. Prema Rimskim ugovorima o razgraničenju između Kraljevine Italije i NDH od 18. svibnja 1941. ta je zona pripala NDH, ali uz stalnu nazočnost talijanske vojske. Dodatnim sporazumom predviđeno je da talijanska vojska iz sigurnosnih razloga u toj zoni po potrebi može preuzeti cjelokupnu vlast, uključujući i civilnu. Pavelić i njegova vlada, iako su se u prvi mah pokušali suprotstaviti, nisu imali izbora: morali su prihvatiti talijanske zahtjeve. To je ujedno značilo hitno povlačenje ustaške vojske iz toga područja i evakuaciju ili likvidaciju koncentracionih logora.<sup>182</sup>

Ako je Slana u početku i bila planirana kao logor "uništavanja izgladnjivanjem i iscrpljivanjem", s najavom evakuacije prerasla je u logor direktnog ubijanja po najkraćem postupku, pravi logor smrti. Don Joso Felicinović drži da je upravo u tim posljednjim danima pred evakuaciju ubijen najveći dio logoraša.<sup>183</sup> Paški ribar Vladimir Kustić opisuje kako je u noći između 14. i 15. kolovoza bio u ribarenju po bonaci u predjelu Zaton "kada odjednom tihu noć prolomiše dugotrajni mitraljeski rafali pomiješani s jezivim jaucima sa Furnaže".<sup>184</sup> Iz iskaza nekih počinitelja na suđenju u Zadru 1952. godine može se zaključiti da je te noći na Furnaži bilo ubijeno oko 800 zatočenika. Ustaški pukovnik Juco Rukavina prenio je Rubiniću naredbu Dide Kvaternika "da se ured (redarstvenog) ravnateljstva, logor i svi ustaše ... moraju iz Gospića preseliti... u Jastrebarsko". Rubinić je, prema vlastitom iskazu na saslušanju krajem listopada te godine, morao obaviti vrlo složenu operaciju: "Ostao sam sa nekolicinom najbližih suradnika sam na tom ogromnom poslu preseljivanja od kojeg mi je najviše muke zadavalo seljenje logora u kojem sam imao po prilici 4.000 ljudi, jer su mi naprtili na brigu i ukrcavanja i preseljenje zatočenika sa otoka Paga."<sup>185</sup>

Tako su oko 23. kolovoza i koji dan kasnije likvidirani logori na Pagu i u Gospiću. Rubiniću je "najviše muke zadavalo seljenje... zatočenika s otoka Paga", jer se moralo hitno evakuirati, a nije bilo raspoloživih prevoznih sredstava iz Karlobaga za Gospić. U daljnjem toku saslušanja Rubinić zorno opisuje gungulu i otimačinu u Karlobagu, gdje su neki ustaše

<sup>181</sup> HDA, MUP RH, spis II/91, USIKS 337/41, 804.

<sup>182</sup> Hory-Broszat, *Ustascha-Staat*, 73-74; opširno, Krizman, *NDH između*, 149-161.

<sup>183</sup> Felicinović, *Lične uspomene*, 19.

<sup>184</sup> Ostojić-Sobolevski, *Pakao u kamenjaru*, 17/18. 8. 1985, str. 7.

<sup>185</sup> HDA, MUP RH, spis II/91, kut. 150, USIKS 337/41, 806.

prigrabili "službeni autobus za prevoz svoje familije i drugih civilnih lica, dok je meni baš taj autobus, kao i ostala prevozna sredstva, bio najpo-trebniji". Zbog te, po Rubiniću, "gungule" putem je ubijen još jedan dio lo-goraša koji su prevezeni sa Slane u Karlobag, a nisu stigli do Gospića: radi se o grupama ljudi koje su bačene u jamu Kijevac nedaleko Karloba-ga, u jamu Jasenovac iznad zaljeva Križac (nedaleko Karlobaga) i u jame Bliznica i Badanj nedaleko sela Stupačinova (pokraj Baških Oštarija).<sup>186</sup>

S Paga je u Gospić dospjelo oko 400 zatočenika, pretežno iz ženskog logora. Zajedno s oko 2.000 iz kaznionice u Gospiću i oko 1.500 iz logora Ovcara svi su vlakovima otpremljeni najprije za Jastrebarsko, a odande u narednim danima i tjednima dalje, u Jasenovac (muški), Krušćicu, Lo-bograd (žene i djeca) i u druge logore.<sup>187</sup> Gotovo svi su kasnije stradali u drugim logorima u NDH ili u Auschwitzu. Koliko je poznato, od židovskih logorašica s Paga eijeli su rat preživjele samo tri (Nada Feuereisen i Anica Ehrenfreund-Polić, koje su dale iskaz, te Salčika Engel), a od muškaraca iz židovskog logora Slana samo šestorica (dr. Oto Radan, dr. Branko Aleksander, dr. Robert Farkaš, Zlatko Weiller, Emerik Blum i dr. Pavle Löw-Levković).

Napuštajući užurbano Slanu 21. kolovoza, ustaše su za sobom ostavili pusti logor. Onih desetak mještana Paga i okolnih naselja, koji su nared-nih dana imali razloga i hrabrosti obići Slanu i Furnažu, ostali su zapre-pašteni i zgroženi nad slabo skrivenim tragovima zločina.<sup>188</sup> "Jarci su bili pokriveni od pet do dvadeset centimetara zemljom i kamenčićima... Glav-ni jarak je dug po prilici pedeset metara, širok četiri i dva-tri dubok. Ima šest krila puna lješina... koje su u glavnom jarku bile smještene: muškar-ci, ženske, a i djeca", zapisao je don Joso Felicinović i uz tekst ucrtao ski-cu jarka s krilima i rasporedom žrtava.<sup>189</sup> Na potezu od Metajne do svje-tionika sv. Krištofora (ukupno blizu 10 km) nađeno je 10 masovnih grob-nica.<sup>190</sup> Dvije sanitarno-dezinfekcione komisije talijanske vojske obišle su Slanu 3. i 22. rujna 1941. Obje su podnijele detaljne izvještaje Voj-no-zdravstvenoj direkciji V armijskog korpusa. Druga komisija, koju je predvodio vojni liječnik Stazzi dr. Santo, fotografirala je ostatke logora i

<sup>186</sup> Priznanje počinitelja Luke Barješića pred sudom u Zadru 1952. godine, iskaz brodara Vinka Barića iz Barić Drage pred Vojnim sudom Komande ličkog područja u srpnju 1945. i drugih, te nalazi talijanske vojno-sanitarne inspekcije od 6. 9. 1941, prema: Zatezalo, *Jadovno*, 269, 283-285.

<sup>187</sup> Svjedočenja Nade Feuereisen, u: Zemljar, *Haron*, 135, i Anice Ehrenfreund-Polić, prema: Peršćen, *Ustaški logori*, 100; procjene o broju vraćenih – Zemljar, *Haron*, 132, 160.

<sup>188</sup> Svjedočenja Pavla Lovrića, Ivana Lončarića, Vilka Markovine, Duje Bilića, Ante Fabijanića i drugih, u: Zemljar, *Haron*, 163-174.

<sup>189</sup> Felicinović, *Lične uspomene*, 21. Vidi Prilog 36, str. 288, u ovoj knjizi.

<sup>190</sup> Zemljar, *Haron*, 22.

dvije pronađene masovne grobnice iznad uvale Slana i kraj Karlobaškog Malina. Iz tih dvaju grobišta, zbog epidemioloških razloga, ekipa komisije iskopala je i spalila 791 leš, od toga 293 žene i 91 dijete u dobi od 5 do 15 godina.<sup>191</sup>

Kao i obično, najviše ima razmimoilaženja u procjeni broja žrtava paških logora. Najniža je procjena da ih je bilo 4.000, koju je iznio zapovjednik talijanske posade kapetan Bertoli. Procjena brođara je najviša – 15.000 stradalih. Sam Zemljari drži da se "broj definitivno ne može utvrditi" i da su "žrtve Slane znatno brojnije" od broja pronađenih leševa.<sup>192</sup> Emerik Blum govori o oko 10.000 ubijenih Srba i nešto više od 1.000 Židova. Don Joso Felicinić spominje ukupno 12.000 žrtava,<sup>193</sup> od toga oko 4.000 žena i djece. Među ubijenima bilo je vjerojatno blizu 1.500 Židova, od kojih oko trećina Zagrepčana i Zagrepčanki.

### Jadovno

Ako je logor Slana prvobitno bio organiziran da bi se provodila ideja "Vernichtungernährung", dakle, ubijanja izgladnjivanjem i iznurivanjem, namjena logora Jadovno već je od samoga osnivanja bila neposredna fizička likvidacija zatočenika. To sugerira i sam smještaj logora: u dubokoj šumi velebitskoga masiva, na nepristupačnom proplanku bez prilaznih puteva i staza, na nadmorskoj visini od 1200 m, sasvim odvojen od vanjskoga svijeta, 22 km udaljen od Gospića i 6,5 km od najbližeg zaseoka Jadovna, po kojem je logor i dobio ime. Na proplanku površine 90x180 m logor je bio okružen dvostrukim ovalnim pojasom 4 m visoke bodljikave žice, jakom ustaškom stražom, mitraljeskim gnijezdima, besputnom gustom šumom i dubokim kraškim jamama zloslutnih namjena.<sup>194</sup> Izolacija logora bila je potpuna: za razliku od svih drugih logora u NDH, nitko u jadovanskom logoru nije primio nijedno od mnogobrojnih upućenih pisama i paketa, nitko se sa Jadovna nije smio javiti. U razdoblju od 7. srpnja do 22. kolovoza 1941. godine zagrebačka Židovska bogoštovna općina u nekoliko je navrata zahtijevala, predlagala i molila da joj se preko Crvenoga križa odobri upućivanje paketa na Pag i u Jadovno. Društvo Crvenog križa NDH prihvaća prijedlog, Židovski odsjek zagre-

<sup>191</sup> Fotokopije kompletних originala, prijevodi izvještaja obiju komisija i reprodukcije fotografija u: Zemljari, *Haron*, 222-253; Peršen, *Ustaški logori*, 101-102, tekst izvještaja prenose i Ostojić-Sobolevski, *Pakao na kamenjaru*.

<sup>192</sup> Zemljari, *Haron*, 129-132, 161; Zemljari, *Relativnost*.

<sup>193</sup> Zemljari, *Haron*, 196; Felicinić, *Lična sjećanja*.

<sup>194</sup> Opis logora prema: Zatezalo, *Jadovno*, 183-185 i 188; Peršen, *Ustaški logori*, 89-90; već citirani iskazi Bože Švarca, Saše Blivajsa, Bele Hochstädtera, Branka Cetine (vidi indeks); obilazak autora 1992. i 1997. godine.



bačkog ustaškog redarstva 23. srpnja izdaje odobrenje, županijsko Ravnateljstvo za javni red i sigurnost iz Gospića dopisom od 11. kolovoza potvrđuje primitak većeg broja paketa. Neki paketi stigli su na Slanu, ali na Jadovno nije stigao nijedan. Iz zagrebačke se Židovske općine u kolovozu javlja karlovačkoj općini da su "28-orica njezinih općinara u Jadovnom na Velebitu zdravi i da im je dobro", da će im "slati dopunsku hranu", ali da karlovačka općina "doznači iznose". No, to je bila zastarjela informacija, jer je ta da grupa Karlovčana u međuvremenu već bila ubijena.<sup>195</sup> Na zahtjev zagrebačke Židovske općine Židovski odsjek RUR-a izdao je 21. i 25. srpnja 1941. dozvolu liječniku dr. Milivoju Schwarzu da može otputovati u Gospić i ponijeti lijekove i hranu za zatočene Židove na Pagu i u Jadovno (očigledno je bio predviđen odlazak i drugih liječnika, kako bi pomogli teškim bolesnicima, da preventivno cijepe zatočenike, poboljšaju higijenu, da se "odande ne bi širile zarazne bolesti").<sup>196</sup> Ostaje nejasno da li je dr. Schwarz uopće stigao do Gospića, ali do logora na Pagu i u Jadovno sigurno nije. Nikome izvan najužih ustaških struktura nikada nije bio dopušten pristup do logora Jadovno.

Logor smrti Jadovno osnovao je novopostavljeni ravnatelj Županijskog redarstva Stjepan Rubinić u lipnju 1941. godine.<sup>197</sup> Lokaciju su odredili bolji poznavaoči terena i prilika Jurica Frković, prvi ustaški povjerenik za Liku i veliki župan za Gacku i Liku te Juco Rukavina, prvi zapovjednik Ustaške vojnice.<sup>198</sup> Kao sudionicima u okršajima za vrijeme Velebitskog ustanka 1932. godine, koji su se dijelom odigravali upravo u tom dijelu Velebita, obojici su bile poznate sve osobine područja oko Jadovna. Njih su dvojica, također, Rubiniću stavili na raspolaganje 17. i 22. satniju ustaške Ličke bojne za stražarsku posadu u Jadovno.<sup>199</sup>

Prvi su logoraši stigli u Jadovno 24. lipnja 1941. Bili su to zagrebački Židovi iz prve grupe od oko 200 ljudi koja je u noći između 22. i 23. lipnja sa Zagrebačkoga zbora prevezena u Gospić. U Gospiću je izdvojeno njih 30, radno sposobnijih, koji su s balama bodljikave žice utovareni na kamion i otpremljeni u Jadovno.<sup>200</sup> Ta prva grupa krčila je prostor logora na proplanku i opasivala ga bodljikavom žicom. Nakon nekoliko dana počele su stizati sve učestalije i brojnije grupe. Za ustaške stražare bile su

<sup>195</sup> HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3872; vidi i iskaz dr. Ote Radana o pristizanju "reduciranih" paketa na Slani u: Zemljar, *Haron*, 57; korespondencija u: HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj.; vidi i Zatezalo, *Jadovno*, 256-260.

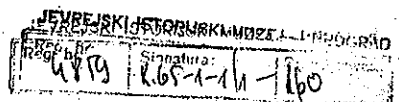
<sup>196</sup> HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27793.

<sup>197</sup> Zapisnik sa saslušanja Stjepana Rubinića od 29. 10. 1941, MUP RH, spis II/91, USIKS 337/41, 804.

<sup>198</sup> *Tko je tko u NDH*, 121-122, 351.

<sup>199</sup> Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 16.

<sup>200</sup> Izjava dr. Bele Hochstädtera iz ožujka 1946, u: Peršen, *Ustaški logori*, 90; izjava Ote Radana, u: Zemljar, *Haron*, 41-42.



10. kolovoza 1941.

677/1941

Židovska bogoštovna općina sef. obreda

Sarajevo

Isvještavamo Vas, da smo o Vašim sinje: edim općinarima, koji se nalaze u Jadovnom na Velebitu, primili informacije da su zdravi i da im je dobro:

Banon Josef Lundi, pušnik 33 g.  
 Finci Ilvio  
 Finci Ranko  
 Kujan Mera  
 Katan Aron 16 g.  
 Levi Eliša  
 Pupo Rafael

u slanom na Pagu nalazi se u svojstvu liječnika dr. Leon Kerac a u kaznioni u Gospiću Avram Linto.

U koliko dobijemo informacije o daljnjim Vašim općinarima, mi ćemo Vam oimah javiti.

Predsjednik:

Tajnik:

*Cholera bitno daljnje  
 dravnica, nito kelite du  
 se i nije depresivna brana.*

pripremljene dvije barake, a zatočenički su prvih dana spavali pod vedrim nebom. Tek su kasnije sami sebi smjeli izgraditi nadstrešnice pokrivene jelovim i bukovim granama i paprati. Zvali su ih sojenicama. Dosezale su do 2 m u visinu i pod svaku se moglo smjestiti tridesetak ljudi. Sojenice su bile raspoređene u obliku potkove – posebno Židovi, posebno daleko najbrojniji Srbi i posebno u jednoj sojenici nekoliko desetaka Hrvata, političkih protivnika ustaškog režima.<sup>201</sup> Hrana je bila još oskudnija nego na Pagu ili u zatvoru u Gospiću. Branko Cetina opisuje kako su ustaški stražari njegovoj grupi sutradan po dolasku u logor dali komade drva 10x20 cm i nekoliko sjekira i naredili da iz drva izdube zdjele koje će im služiti kao porcije. U njih su jednom dnevno primali malo kaše i vodu za piće, a jeli su rukama, jer žlica nije bilo.<sup>202</sup> Kraće vrijeme zatočenički su odlazili izvan logora krčiti nekakav šumski put i rušiti stabla, sve dok pri tome četiri zatočenika iz srpskog dijela logora nisu pobjegli u šumsko bespuće (među njima i Branko Cetina), a potjera ih nije uhvatila. Nakon toga Luburić je zabranio radove izvan logora, a u zapisnik od 5. studenoga 1941. godine u istrazi protiv "Rubinića i drugova" izjavljuje: "S obzirom na slabu stražu ... odredio sam da se pojačaju ljudima, koje je pok. Mijo Babić odpremio za Gračac i Gospić za tu svrhu."<sup>203</sup>

Čini se da je upravo poslije Luburićeva obilaska Jadovna i dolaska novih stražara intenzivirano već ranije započeto ubijanje zatočenika. Prema nekim svjedočenjima u jednom je trenutku u logoru bilo nekih 3.000 zatočenika, a Božo Švarc je procijenio da ih je bilo najviše 4.000.<sup>204</sup> Kako su učestalije stizali novi transporti, osobito u drugoj polovici srpnja i prvih dana kolovoza, ustaški zapovjednici – poručnik Bešlić, Rude Ritz ili Dragan Pudić – svakog bi predvečerja prozivali ili naprosto odabirali grupe logoraša koji su pod jakom stražarskom pratnjom izvođeni iz logora, najčešće prema jami na Grginu brijegu, udaljenom oko 1,5 km. Nakon najviše jednoga sata logoraši su iz toga pravca slušali jaku mitraljesku vatra i nije bilo nikakve dvojbe što se događa s odvedenima.<sup>205</sup> Neke grupe zatočenika, po svemu sudeći, nisu ni stizale do logora, jer su usput, između sela Jadovna i logora poubijane i bačene u Šaranovu jamu. Grupa od 165 zagrebačkih židovskih omladinaca, koja je 10. srpnja iz Koprivnice otpremljena u Gospić i odmah dalje na Jadovno, zajednički je ubijena (izuzev deseterice) već nekoliko dana po dolasku u logor. Svi su,

<sup>201</sup> Opis logora prema: Zatezalo, *Jadovno*, 189-190 i izjave zatočenika Bože Švarca, dr. Saše Blivajsa, dr. Bele Hochstädtera, Ante Rukavine, Jakova Ratkovića i Miće Jelače, u: Zatezalo, *Jadovno*, 192-204; izjave dr. Bele Hochstädtera, Bože Švarca i Branka Cetine u: Peršen, *Ustaški logori*, 89-92.

<sup>202</sup> Peršen, *Ustaški logori*, 92.

<sup>203</sup> HDA, fond MUP RH, spis II-91, kut. 150, USIKS 337/41, 814 - iskaz Vjekoslava Luburića.

<sup>204</sup> HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 11, 645-655; Zatezalo, *Jadovno*, 192.

<sup>205</sup> Zatezalo, *Jadovno*, 191.

međusobno povezani žicom, bačeni u jamu na Grginu brijegu, neki još živi, a zatim su ustaše za njima u jamu bacali ručne bombe.<sup>206</sup>

Iako su ustaše nastojali da za ubijanja sažna što manji broj ljudi, stravične priče o Jadovnu uskoro su se počele širiti po velebitskim selima i cijelome kraju. Stjepan Kosović iz Ličkog Novog, u to vrijeme dvanaestogodišnji dječak, iskazuje: "Blago smo najčešće gonili na predio Novoselo. Tu sam skoro svaki dan viđao kako ustaše u pravcu sela Trnovac vode kolone uhapšenih i povezanih ljudi. Tih kolona bilo je i prije i poslije podne, prije podne po 3-4, poslije podne po 2-3 kolone... Vidjelo se dobro obučenih i oni su sobom nosili kofere. Izgledali su kao gospoda. Ali bilo je vrlo velik broj ljudi koji su bili goli i bos, imali su na sebi samo košulje i gaće. U to vrijeme ja nisam znao tko su ti ljudi. To sam saznao u selu kad se pričalo da su to Srbi i Židovi koje gone u Jadovno da ih pobacaju u jame i provalije."<sup>207</sup> A don Joso Felicinović je ovako saznao za Jadovno: "Neke siromašne žene s Velebita, iz okolice Jadovna blizu Gospića, pitale su me je li grijeh zadržati odijela ubijenih ljudi koji su bačeni u ponor? Tako sam doznao, da su se u logorima moje domovine ubijale nevine žrtve."<sup>208</sup> Edo Neufeld zaključuje da je do likvidacije logora Jadovno došlo već prvih dana kolovoza, jer "činjenica je da od svih tih ljudi od početka kolovoza 1941. nema znaka života i da su u to doba ustaše donijele nama (tj. logorašima na Ovčari) nekoliko kotlova i posuđe za kuhinju, govoreći da je riječ o stvarima iz Jadovna, jer je logor napušten".<sup>209</sup> Ustaški natporučnik Pudić, zapovjednik logora u Gospiću, izuzeo je neke svoje znance, Srbe iz Bijeljine iz transporta za Jadovno, jer ih "tamo ništa dobra ne čeka", a jedan Pudićev pomoćnik ispričao je spašenome Milanu Reliću pojedinosti o bacanju zatočenika Jadovna "u neki ponor".<sup>210</sup>

Neposredno prije početka masovnih likvidacija Rubinićev pomoćnik, ustaški poručnik Janko (Ivica) Mihalović, vjerojatno znajući što se sprema, naredio je da se 10 židovskih zatočenika s Jadovna prebaci natrag u Gospić na poslove oko čišćenja ulica. Izbor nije bio slučajan, jer sva su deseterica bili Mihalovićevi školski drugovi iz zagrebačke gimnazije. Osmorica su kasnije ubijena u drugim logorima, a Saša Blivajs i Božo Švarc preživjeli su rat.<sup>211</sup> Na intervenciju i po vezama supruge, kao pripadnik mješovitog braka, u Zagreb se iz Jadovna vratio Bela Hochstädter i preživio rat.<sup>212</sup> Na osobnu intervenciju Ivice Barakovića od 2. srpnja vra-

<sup>206</sup> Freundlich, *Tragedija*; Lengel-Krizman i Sobolevski, *Hapšenje 165 omladinaca*, 7-9; HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 148.

<sup>207</sup> HDA Karlovac, kut. Jadovno, prema: Zatezalo, *Jadovno*, 205.

<sup>208</sup> Felicinović, *Lične uspomene*, 5.

<sup>209</sup> Neufeld, *Svjedočanstvo*, 3.

<sup>210</sup> Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 230.

<sup>211</sup> Švarc, *Kako sam preživio*; Freundlich, *Tragedija*; Peršen, *Ustaški logori*, 91.

<sup>212</sup> Peršen, *Ustaški logori*, 91.

tio se Rudolf Berković i već šest dana kasnije dobio je dozvolu za nesmetano kretanje Zagrebom.<sup>213</sup> Nema podataka da se još itko od zagrebačkih Židova vratio iz Jadovna. Nakon 13 dana provedenih u logoru Jadovno, prije masovne likvidacije logora, u gospićki se zatvor vratio Ante Rukavina, zajedno s još 30 hrvatskih zatočenika. Deset ih je iz zatvora pušteno kućama, a 21 je otpremljen u logor u Jastrebarskom.<sup>214</sup>

Kad je sredinom kolovoza, zbog predstojeće talijanske reokupacije cijeloga područja, Juco Rukavina prenio Rubiniću Kvaternikovu naredbu da preostale zatočenike s Paga, iz Gospića i iz Jadovna hitno otpremi u Jastrebarsko, logora Jadovno više nije bilo. Svi su logoraši Jadovna već prije toga bili poubijani i bačeni u bezdane kraških jama u okolici logora – najviše u Šaranovu jamu na putu od logora do sela Jadovna. Jedan je svjedok, mještatin, tvrdio da su se iz jedne od tih jama još nekoliko dana čuli jauci žrtava, a potom da je sve utihnulo.<sup>215</sup> Neke od tih jama iz kojih je dopirao "žestok i prodoran zadah karakterističan za već zrelo raspadanje mesa" prva je otkrila talijanska vojno-sanitarna inspekcija već 4. rujna 1941, a izvještaj su 6. rujna potpisali liječnik V. armijskog korpusa Vittorio Finderle i direktor Vojno-zdravstvene direkcije istoga korpusa pukovnik-liječnik Muzio Fiorini.<sup>216</sup> Temeljem nalaza više poslijeratnih komisija i dviju grupa speleologa te svjedočenja nekih mještana i priznanja nekih počinitelja, Zatezalo je pobrojao 18 takvih jama.<sup>217</sup> Većinom su to bila grobišta ubijenih logoraša Jadovna.

U nekoliko tih jama, bližih Baškim Oštarijama, bačene su žrtve "pomoćnog" logora pokraj sela Stupačinova. Naime, u fazi masovnih likvidacija, vjerojatno već u drugoj polovici srpnja, ustaške su posade s Baških Oštarija i iz Karlobaga, uz znanje ili po naredbi Luburića, uspostavile nedaleko Baških Oštarija još jedan privremeni logor, koji je služio kao prolazna stanica za likvidaciju.<sup>218</sup> Maks Luburić nekoliko mjeseci kasnije izjavljuje da su zatočenike dopraćene iz Gospića na Oštarijama "predavali našim stražama" i da su ih "naši preuzeli opljačkane do gole kože".<sup>219</sup> Od bačenih u jame uspio se izbaviti i pobjeći samo jedan jedini

<sup>213</sup> HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27613; *Poptis žrtava Berkovića proglašava mrtvim*, ali prema svjedočenju Branka Polića, Berković je s obitelji stigao do Splita te je potom otputovao u SAD.

<sup>214</sup> Iskaz Ante Rukavine u: Zatezalo, *Jadovno*, 196.

<sup>215</sup> HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 148.

<sup>216</sup> Fotokopija originalnog izvještaja (*Izvjestaja o privremenim grobljima u našoj zoni - Cimiteri provvisori della nostra zona*) u: Zemljar, *Haron*, 222-230, hrvatski prijevod 234-244.

<sup>217</sup> Zatezalo, *Jadovno*, 270.

<sup>218</sup> Zatezalo, *Jadovno*, 238-244.

<sup>219</sup> Izjava Luburića u istrazi protiv Rubinića 5. 11. 1941. - HDA, MUP RH, II-91, kut. 150, USIKS 337/41, str. 814.



čovjek – Serdo Poljak iz podvelebitskog mjesta Šibuljine, koji je 1942. kao partizan poginuo u borbi protiv ustaša, ali je prije toga dao svoj opširan iskaz.<sup>220</sup>

Kao izbjeglica u Švicarskoj u prosincu 1943. godine dr. Edo Neufeld svjedočio je da su se "u samom Gospiću pričale užasne stvari o nestanku tog logora".<sup>221</sup> U zagrebačkom Crvenom križu već 22. kolovoza znaju da su "navodno židovski logori u Velikoj župi Gacka i Lika raspušteni".<sup>222</sup> Zagrebom kolaju jezive glasine o sudbini logoraša, osobito pošto se početkom rujna saznalo o nalazima talijanskih inspekcija na otoku Pagu i na Velebitu.<sup>223</sup> Sam Rubinić i neki ustaše koji su bili u posadi u Jadovnu, godinu dana kasnije pričali su Iliji Jakovljeviću u Staroj Gradiški i nekim zatočenicima u Jasenovcu o raznim pojedinostima likvidacije logora Jadovno.<sup>224</sup>

Zbog nagle likvidacije logora Jadovno među ustaškim naredbodavcima izbio je spor. Rubinić je tvrdio da je "zbog nepodesnosti držanja logora u Jadovnu preselio isti i opet sa znanjem gospodina ravnatelja Kvaternika na Ovčarsku stanicu Maksimović u Gospiću", pozivajući se time na onih tridesetak hrvatskih zatočenika i petnaestak Židova koji su zaista prije likvidacije logora vraćeni u Gospić.<sup>225</sup> Eugen Dido Kvaternik, naprotiv, tvrdi da je "seljenje logora iz Jadovna u Gospić... učinio Rubinić na svoju ruku, a da prethodno o tome nije mene izvjestio".<sup>226</sup> Luburić je tvrdio da je "Jadovno bilo određeno za likvidaciju, jer je težak bio dovoz hrane, građe itd." i da je "govoriti o ovim stvarima jako nezgodno", ali je Rubinića vrlo oštro optuživao za nedisciplinu i naročito za pljačku i samovolju, pa je stoga "opetovano kazao g. Kvaterniku da ne želi s njim (Rubinićem) surađivati".<sup>227</sup> Rubinić se branio da su u Gospiću bili "nastrojeni" protiv njega jer je "kao ne-Ličanin postavljen u srcu Like ravnateljem redarstva".<sup>228</sup>

Juco Rukavina je po nalogu Eugena Kvaternika uhapsio Rubinića i njegove suradnike Mihalovića i Pudića 13. rujna 1941. u Jastrebarskom i

<sup>220</sup> Zatezalo, *Jadovno*, 209-211.

<sup>221</sup> Neufeld, *Svjedočanstvo*.

<sup>222</sup> HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28631.

<sup>223</sup> Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 57.

<sup>224</sup> Jakovljević, *Konclogor na Savi*, na raznim mj., osobito 53-60.

<sup>225</sup> Zapisnik od 29. 10. 1941; HDA, MUP RH, spis II-91, kut. 150, USIKS 337/41, str. 804.

<sup>226</sup> Zapisnik od 6. 11. 1941; HDA, MUP RH II-91, kut. 150, USIKS 337/41, str. 811.

<sup>227</sup> Zapisnik od 5. 11. 1941; HDA, MUP RH, spis II-91, kut. 150, USIKS 337/41, str. 814.

<sup>228</sup> Zapisnik od 29. 10. 1941; HDA, MUP RH, spis II-91, kut. 150, USIKS 337/41, str. 805; Stjepan Rubinić rođen je u Jastrebarskom 1909. godine, do 1941. trgovački putnik, zaposlen u Zagrebu.

Slavetiću, gdje su zapovijedali privremenim logorima zatočenika dopremljenih iz Gospića. Pudić i Mihalović ubrzo su oslobođeni. U višemjesečnom istražnom postupku pred Ustaškim kaznenim i stegovnim sudom saslušano je, osim Kvaternika i Luburića, čiji su iskazi već citirani, još dvadesetak ustaških oficira i visokih dužnosnika, među njima veliki župan Jurica Frković, zapovjednik Ustaške vojnice Juco Rukavina i predstojnik Židovskog odsjeka Vilko Kühnel. Presudom od 29. siječnja 1942. Rubinić je kažnjen "odstranjenjem iz ustaških redova", jer je "kao Ravnatelj Župskog redarstva u Gospiću samovoljno preselio taj logor iz Jadovna u Gospić" i jer je "kao zapovjednik logora (u Gospiću i Slavetiću) postupao nekorektno sa zatočenicama logora, stupajući s njima u ljubavne odnose".<sup>229</sup> Poslije presude Rubinić je upućen u Staru Gradišku, gdje je proveo blizu godinu dana kao vrlo privilegirani zatočenik koji je stanovao i hranio se zajedno s ustaškim komandnim kadrom. Rubinića (kojeg ironično naziva Uzvišenim) vrlo je opširno i slikovito opisao Ilija Jakovljević u knjizi *Konclogor na Savi*, najpotresnijem i najbolje pisanom osobnom svjedočenju iz jasenovačkog logorskog kompleksa. Rubinić se često jadao i povjeravao Jakovljeviću, opisujući ponekad vrlo detaljno i svoje "zasluge" iz Gospića i Jadovna.

Nakon što je otpušten iz Gradiške, Rubinić nije reaktiviran u ustašku organizaciju, ali su mu predane dvije židovske trgovačke tvrtke da s njima posluje. O njemu se vrlo malo znalo, pa je čak u kartoteci Zemaljske komisije za istraživanje ratnih zločina 1945. upisano da je "navodno ubijen po ustašama". Kasnije je pronađen: agent UDB-e koji se potpisuje šifrom Grga 17. listopada 1948. izvijestio je da se Rubinića često vidalo u društvima ustaških emigranata u Salzburgu, osobitom s Vjekoslavom Blaškovom, a da je "zadnji puta u Salzburgu viđen između 12. i 25. septembra u kavani *Grossglockner*... Nakon toga nestaje svaki trag Rubinićev". Rubinić je "financijski stajao vrlo dobro, pa Hotko i Kovačević misle da živi negdje u Austriji ili Njemačkoj potpuno povučeno".<sup>230</sup>

Prva hrvatska oružnička pukovnija javila je Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu da je 20. kolovoza iz Gospića "otpremljeno 2.000 Židova vlakom u pravcu Zagreba" i da će sljedećih noći "biti otpremljena sljedeća partija također Židova".<sup>231</sup> Iako je sasvim netočno da se radilo samo o Židovima, jer je u tim transportima bilo barem pet puta više Srba, taj dokument ipak potvrđuje datume rasformiranja logorskog kompleksa Gospić – Velebit – Pag, a indirektno i Rubinićevu izjavu o 4.000 vraćenih logorašica i logoraša.

O broju ubijenih, kao i obično, postoje vrlo raznolike procjene. Zatezalo govori o broji većoj od 40.000, dok Peršen drži da bi se "broj (žrtava) u

<sup>229</sup> HDA, MUP RH, spis II-91, kut. 150, USIKS 337/41, str. 858.

<sup>230</sup> HDA, ZKRZ ZK, fond 306, kut. 291, 301990, str. 8.

<sup>231</sup> Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 47.

cijeloj grupaciji gospićkih logora mogao kretati između petnaest i dvadeset pet tisuća žrtava".<sup>232</sup> Čini se da se najpribližijim može smatrati podatak što ga je Rubinić u Staroj Gradiški rekao Jakovljeviću. Već je opisano kako su Rubinić i njegov pomoćnik Mihalović poimence evidentirali sve uhićenike koji su dopremeni u Gospić. Rubinić je u Staroj Gradiški rekao Jakovljeviću da ih je ukupno evidentirano 28.700.<sup>233</sup> Ako se uzme u obzir da je oko 4.000 tih zatočenika otišlo potkraj kolovoza iz Gospića i da su neki i prije toga pušteni, ostaje brojka od oko 24.000 žrtava koje su nestale u logorima na Velebitu, Pagu i u samome Gospiću. Među njima je bilo oko 2.500 Židova, možda i trećina iz Zagreba, ali i iz Varaždina, Sarajeva, Koprivnice, Križevaca, Travnika, Zenice, Karlovca, Tuzle i mnogih drugih židovskih zajednica s područja NDH. Po popisu "Dotršćina", koji je nepotpun, ustanovljena su imena 222 zagrebačka Židova koji su stradali u Jadovnu, i još 75 u paškim logorima.<sup>234</sup>

Logor Kruščica kod Viteza u srednjoj Bosni organiziran je u kolovozu 1941. godine na napuštenom srpskom imanju, koje je i za vrijeme Banovine služilo kao internacijski logor: u njemu je, prema nekim svjedočenjima, bilo (odnosno, kroz njega je prošlo) oko 3.000-4.000 ljudi, a prema drugim svjedočenjima čak i 5.000, od toga oko 90% Židova, a ostali su bili Srbi. Kruščica je bilo privremeno sabiralište, jer su ukinuti logori u Gospiću, na Pagu i u Jadovnu, a još nisu bili uspostavljeni Jasenovac, Đakovo, Loborgrad i drugi. Sličnu su privremenu funkciju imali i logori u Jastrebarskom i Slavetiću potkraj kolovoza i u rujnu 1941. Zagrebačka je Općina najvećim dijelom financirala dopremu pomoći zatočenicima.<sup>235</sup> I čim je bilo moguće krenuti dalje, to je i učinjeno – 1. listopada 250 muškaraca transportirano je u Jasenovac, nešto kasnije žene i djeca u Loborgrad.<sup>236</sup> U logoru je bilo i zagrebačkih Židova, ali nema podataka da je ijedan od njih u tom logoru smrtno stradao – iako je, čini se, ubijeno stotinjak Srba i najmanje dvoje sarajevskih Židova.<sup>237</sup>

<sup>232</sup> Zatezalo, *Jadovno*, 220; Peršen, *Ustaški logori*, 102.

<sup>233</sup> Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 328.

<sup>234</sup> O broju židovskih žrtava vidi detaljnije str. 636-648 u ovoj knjizi.

<sup>235</sup> JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4859, sign. K-65-1-1/1-86.

<sup>236</sup> JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4859, sign. K-65-1-1/1-143, 1-144, 1-146, 1-161.

<sup>237</sup> HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 11, 1096-1098; Vidi, projekt Dotršćina; JP 5-8/1989, Trninić-Šević, *Jom Kipur; Sećanja Jevreja*, 69; Peršen, *Ustaški logori*, 102-104; najopširniji prikaz daje Lengel-Krizman, *Teror*, 10-11.